

JAKUB STĘPIEŃ
Uniwersytet Łódzki

RELIGIA W SŁUŻBIE WOJNY, WOJNA W SŁUŻBIE RELIGII

Słowa kluczowe: religia, wojna, wojsko, bogowie, wiara

1. Wprowadzenie. 2. Religia w służbie wojny. 3. Wojna w służbie religii. 4. Zakończenie

1. WPROWADZENIE

Analizując różne aspekty funkcjonowania ludzkości na przełomie dziejów, można dojść do wniosku, iż religia i wojna – dwa z wielu niezwykle istotnych czynników budujących oraz konstytuujących struktury społeczne, stanowią nie tylko odmiennie, ale niejako wręcz sprzeczne formy aktywności ludzkiej.

Zgodnie ze słownikową definicją¹, religia – poza kwestiami organizacyjno-doktrynalnymi – służy człowiekowi w znalezieniu odpowiedzi na pytania dotyczące jego relacji do konkretnych bóstw oraz próby najrozmaitszych wyjaśnień z zakresu kosmologii, antropologii i eschatologii. Słuszne wydaje się zatem twierdzenie, iż religia pozostaje ściśle związana ze sferą *sacrum*, czyli świętości i szeroko pojętej duchowości².

Wojna³ z kolei pozostaje z całą pewnością elementem przestrzeni *profanum* życia człowieka, służąc społecznościom – państwom, narodom bądź innym grupom

¹ Por. hasło „religia”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/religia;3966983.html> (dostęp: 2.04.2024); hasło „religia”, w: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/religia.html> (dostęp: 2.04.2024).

² Tamże.

³ Kwestia rozważań dotyczących samego pojęcia „wojna” przekracza swoim zakresem przedmiot niniejszego artykułu. Przy podkreśleniu, iż w niniejszym tekście prowadzone rozważania dotyczyły będą wojny w jej podstawowym rozumieniu, warto pozostaje wskazanie, iż kwestia wieloznaczności tego pojęcia jest poruszana w literaturze przedmiotu, zob. J. Luty, *Czy pojęcie wojny zmienia się pod wpływem perspektywy ewolucyjnej? O naturalistycznym definiowaniu wojny*, w: *Spółczesność a wojna. Paradoks wojny we współczesnym świecie międzynarodowym*, red. M. Bodziany, Wrocław 2013, 30–40; M. Kołodziejczak, *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*, *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, nr 2 (24), 2015, 70–79.

społecznym – do zaspokojenia konkretnych interesów lub potrzeb o charakterze politycznym⁴. Ujmując rzecz możliwie najszerzej, wskazać należy, iż wspomniane powyżej potrzeby oscylują wokół dążeń do zwiększenia wpływu jednej grupy społecznej na inne w wyniku konfliktu zbrojnego⁵.

Jednakże przy dokładniejszym zbadaniu obu zagadnień, oczywisty staje się fakt, iż w przypadku wojny i religii odmienności charakteru tych aktywności nie należy zrównywać z ich całkowitą odrębnością. Przeciwnie, przeanalizowanie, a następnie zestawienie ze sobą konkretnych aspektów działalności religijnej oraz wojskowej w różnych okresach cywilizacyjnych, pozwala na sformułowanie wniosku, iż związek między tymi formami aktywności społecznej pozostaje zjawiskiem trwale obecnym w historii ludzkości. Od zarania dziejów człowieka wojna i religia przenikały się ze sobą, nierzadko oddziałując na siebie i wzajemnie kształtując. Co więcej, relacji między tymi elementami życia społecznego nie należy rozpatrywać wyłącznie w perspektywie historycznej, uzasadniony wydaje się bowiem wniosek, iż pewne elementy wskazanego powyżej związku pozostają obecnie równie widoczne, jak w czasach tworzenia się pierwszych społeczności przedpaństwowych.

Niniejszy artykuł służyć ma nie tylko wykazaniu relacji między wojną oraz religią, zarówno w przeszłości, jak i współcześnie, ale – przez przytoczenie oraz omówienie konkretnych przykładów tego rodzaju związku – stanowi także próbę znalezienia odpowiedzi na dwa, zasadnicze pytania – w jaki sposób religia na przestrzeni dziejów służyła wojnie i czy – jeśli to nastąpiło – wojna zdołała przysłużyć się religii?

2. RELIGIA W SŁUŻBIE WOJNY

Zasadnicze rozważania dotyczące związku między religią i wojną należy rozpocząć od wskazania, iż niemal we wszystkich społecznościach przedpaństwowych, w których wykształcił się system wierzeń politeistycznych, religia umacniała przekonanie, że wojna pozostaje niejako integralnym elementem życia człowieka. Odbywało się to na wiele sposobów, związanych bezpośrednio z kwestiami doktrynalno-dogmatycznymi jak i swoistym „obudowywaniem” procesu podejmowania i prowadzenia działań zbrojnych konkretnymi czynnościami o charakterze religijnym.

W pierwszej kolejności wypada zwrócić uwagę, iż pewnego rodzaju cechą wspólną kręgów kulturowych pozostaje zjawisko deifikacji samej idei wojny, przekształcenia tegoż aspektu w postać konkretnego bóstwa, które zajmowało najczęściej prominentne miejsce w rodzimym panteonie.

⁴ Por. hasło „wojna”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wojna;3997437.html> (dostęp: 2.04.2024); Z. Żegnałek, *Agresja a wojna – kilka uwag psychologicznych*, w: *Spoleczeństwo a wojna. Paradoks wojny we współczesnym świecie międzynarodowym*, red. M. Bodziany, Wrocław 2013, 19–27.

⁵ Szerzej w: J. Luty, dz.cyt. 31–35; Z.J. Zdybicka, *Czy religia dopuszcza wojnę?*, *Roczniki Filozoficzne*, t. XXXIX–XL, 1991–1992, 54–57.

Oto przykład: w Mezopotamii patronką wojny była Isztar, jedno z siedmiu bóstw decydujących o losach świata, jednocześnie najważniejsze bóstwo żeńskie⁶. W starożytnym Egipcie wojnę uosabiali Horus – symbol potęgi faraonów, swoiste uosobienie całego Egiptu, prawowity następca władcy wszystkich bogów – oraz Sakhmet, towarzysząca władcom na polach bitew⁷. Wojnie i wojownikom w starożytnej Japonii patronował Hachiman, boski obrońca domu cesarskiego oraz jego poddanych; pośród ludów celtyckich tę rolę spełniał Teutates, patronujący również jedności plemion, z kolei w wierzeniach nordyckich bóstwami wojny pozostawali Odyn, władca Asgardu, będący jednocześnie bogiem mądrości, oraz Tyr, poza wojną patronujący również sprawiedliwości⁸. Z wojną kojarzony był również Thor, gromowładny bóg, którego czyny podczas starć z olbrzymami stanowiły treść licznych podań ludów nordyckich⁹. U Słowian połabskich bogiem wojny był Świętowit, centralne bóstwo odpowiedzialne także za urodzaj, a w wierzeniach południowoamerykańskiego ludu Azteków nad wojną czuwał Huītzilōpōchtli, najistotniejsze bóstwo z całego panteonu, odpowiedzialne m.in. za decyzję o założeniu miasta Tenochtitlan¹⁰.

Z kolei w systemie wierzeń irlandzkich Celtów funkcjonowały trzy boginie wojny, o indywidualnych imionach – Badb, Macha oraz Nemain – jak i z mianem określającym je kolektywnie – Morrigan¹¹. Co ciekawe, chrystianizacja nie wyrugowała całkowicie pamięci o tym trójosobowym bóstwie pośród ludów zamieszkujących Irlandię i Brytanię, pewne elementy tej istoty przetrwały w postaci Morgany Le Fey, jednej z przeciwniczek legendarnego chrześcijańskiego władcy Artura i jego Rycerzy Okrągłego Stołu¹².

Mieszkańcy starożytnej Hellady – podobnie jak m.in. ludy zamieszkujące północną część kontynentu europejskiego – oddawali cześć dwóm bóstwom wojny – Atenie i Aresowi, dzieciom króla bogów – Zeusa Gromowładnego¹³. Atena była boginią wojny o słuszną sprawę, podejmowanej również w razie obrony bądź innej konieczności¹⁴. Z kolei Ares patronował skrajnie przeciwnemu obliczu wojny – krwawym, okrutnym starciom, podejmowanym w imię niższych pobudek, takich jak: podbój czy chęć zniszczenia¹⁵.

⁶ W. Qi, *The Changes of Women's Social Status Through Mesopotamia Myth*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, vol. 448, 2020, 167–168.

⁷ Zob. J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia Starożytnego Egiptu*, Warszawa 2002, 163–166, 173.

⁸ Zob. J. Tubielewicz, *Mitologia Japonii*, Warszawa 1986, 271; J. Gąsowski, *Mitologia Celtów*, Warszawa 1987, 82–84; R. Maciszewski, *Mity skandynawskie*, Warszawa 1998, 46–49.

⁹ Tamże.

¹⁰ Szerzej w: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982, 87–104; zob. Michael D. Coe, *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*. Londyn 2008, 221.

¹¹ Por. J. Gąsowski, dz.cyt., 204.

¹² Zob. R.S. Loomis, *Morgain La Fee and the Celtic Goddesses*, *Speculum*, vol. 20, n. 2, 1945, 183–203.

¹³ Zob. A. Świstak, *Wpływ religii na wojnę i prawo wojny w antycznej Grecji – wybrane aspekty*, *Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, t. XV (1), 2020, 183–184.

¹⁴ J. Parandowski, *Mitologia – wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Londyn 1992, 65–68.

¹⁵ Tamże, 94–96.

Ten dychotomiczny podział na wojnę sprawiedliwą i niesprawiedliwą znalazł swoje rozwinięcie w myśli chrześcijańskiej, przekształcając religię u swojego zarania na wskroś pacyfistyczną, w potężne narzędzie służące również rozwojowi konfliktów zbrojnych.

Należy podkreślić, iż w społecznościach przedpaństwowych kwestia wojny stanowiła także istotny element mitów kosmogonicznych (dotyczących powstania świata oraz ustanowienia konkretnego porządku jego funkcjonowania); teogonicznych (opowiadających o pochodzeniu bóstw) oraz eschatologicznych, (traktujących o sprawach ostatecznych, takich jak: życie pozagrobowe, czy przeznaczenie człowieka i koniec świata)¹⁶.

Według wierzeń plemion mezoamerykańskich, powstawanie i niszczenie świata pozostaje elementem wiecznej wojny pomiędzy Quetzalcoatlem – dobrodziejem ludzkości – i Tezcalipocą – bóstwem ciemności¹⁷. W mitologii greckiej w wyniku konfliktów zbrojnych ustalone zostało *status quo* w zakresie sprawowania władzy nad światem – starcia pomiędzy bogami pod wodzą Zeusa i tytanami, a następnie tzw. Gigantomachii, czyli wojny olbrzymów przeciwko panteonowi greckich bóstw¹⁸. Według podań starożytnych Egipcjan w podobny sposób przebiegało ustalenie sukcesji po śmierci Ozyrysa, władcy bogów – kolejnym królem został Horus, który wyszedł zwycięsko z wojny z bogiem pustyni Setem¹⁹. Przykłady prowadzenia wojen przez bogów o dominację nad konkretnym terytorium możemy znaleźć również w systemie wierzeń irlandzkich Celtów – grupa bóstw Tuatha Dé Danann w serii bitew pokonała siły Fir – Borgów, Fomorian, Milezjan – grupę istot zagrażających ich władzy w Irlandii²⁰.

Z kolei według wierzeń ludów północnogermańskich, prowadzenie wojny pozostawało trwale obecne w funkcjonowaniu Asów, tj. bóstw zamieszkujących Asgard, jedno z Dziewięciu Królestw, zgromadzonych wokół świętego drzewa Yggdrasil²¹. Bogowie toczyli konflikty zbrojne z mieszkańcami innych domen – m.in. Wanami i lodowymi olbrzymami – a ich waleczność oraz niezłomność na polu bitwy stanowiły cechy szczególnie respektowane w kulturach społeczności skandynawskich²². Istotnym elementem mitologii nordyckiej był Ragnarök – ostateczne starcie pomiędzy bogami i olbrzymami, w wyniku którego ma dojść do zagłady świata²³.

Budowanie związku między wojną i religią odbywało się również poprzez gloryfikację samego podejmowania i prowadzenia działań zbrojnych w ramach

¹⁶ Por. A. Korczak, *Porządek wśród mitów według Mircei Eliadego, Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*, t. XXVI, Białystok 2014, 279–289; A. Świstak, dz.cyt., 182.

¹⁷ Por. J. Olko, *Meksyk przed rekonkwistą*, Warszawa 2010, 225; *Krwawe obrzędy religijne Azteków*, w: <https://www.rp.pl/historia/art16242141-krwawe-obrzedy-religijne-aztekow> (dostęp: 2.04.2024).

¹⁸ J. Parandowski, dz.cyt., 39–41, 95, 105–106, 118.

¹⁹ W. Bator, *Religia starożytnego Egiptu. Perspektywa religioznawcza*, Kraków 2012, 448; J. Lipińska, M. Marciniak, dz.cyt., 59.

²⁰ Szerzej w: C. Bernard, *Celtic Mythology*, California 2003, 14–36; J. Gąssowski, dz.cyt., 87–90, 165–171.

²¹ Zob. R. Maciszewski, dz.cyt., 16–17.

²² Tamże, 18, 62–64.

²³ Tamże, 20.

konkretnej doktryny religijnej oraz – jak zostało wskazane powyżej – promowania waleczności, odwagi i biegłości w walce jako postawy szczególnie wspieranej przez bóstwa. Oto przykład: w wierzeniach ludów nordyckich wojna stanowiła okazję nie tylko do zdobycia sławy za życia, ale także zasłużenia na uczestnictwo w wiecznej, pośmiertnej uczcie w komnatach Walhalli pośród innych Einherjarów, zabranych w zaświaty prosto z pola walko przez Walkirie²⁴. W mitologii greckiej z kolei wielcy wodzowie lub bohaterscy wojownicy cieszyli się szczególną łaską bogiń i bogów – Atena wspierała herosa Perseusza licznymi radami i wskazówkami, a nad powodzeniem przedsięwzięć Jazona czuwała Hera²⁵. Warto również zaznaczyć, iż prowadzenie zwycięskich wojen było traktowane z jednej strony jako dowód szczególnej opieki bogów nad danym wodzem lub ich wsparciem celu działań zbrojnych, z drugiej zaś sukcesy militarne wykorzystywano w procesie sakralizacji takich przywódców wojskowych, jak: Juliusz Cezar czy Oktawian August²⁶.

Wart zaznaczenia pozostaje również fakt, iż w analizowanych religiach politeistycznych prowadzenie działań zbrojnych pozostało ściśle związane z konkretnymi aktywnościami o charakterze religijnym – idący do walki zawierali swoje życia bóstwom, rozpoczęcie działań wojennych poprzedzane było konkretnymi aktami religijnymi i rytualnymi, a ich zakończenie wieńczyło ceremonialne przekazanie przynajmniej części łupów bogom w charakterze swoistej ofiary dziękczynnej²⁷. Ta działalność przyjmowała różną postać, zależnie od praktyki i tradycji określonych kręgów kulturowych. Za pomyślność działań wojennych składano ofiary bogom m.in. w starożytnej Grecji i Rzymie²⁸.

Z kolei wspomniane powyżej religijne ceremonie dziękczynne po zakończeniu działań wojennych przyjmowały różnorodną postać – od uboju rytualnego mniejszych i większych zwierząt – w przypadku wierzeń ludów słowiańskich – po składanie ofiar z ludzi, w tym m.in. jeńców wojennych, co było praktykowane pośród plemion galijskich Celtów oraz ludów Meozameryki²⁹.

Należy także podkreślić, iż specyficzna więź między wojną i religią pozostaje wyraźnie widoczna również w kulturach społeczności wielkich religii monoteistycznych.

Tora – Święty Pięcioksiąg Mojżesza – zawiera w swojej treści liczne przykłady i opisy walk, które Naród Wybrany, po wyjściu z Egiptu toczył z plemionami innowierców, zamieszkujących terytoria znajdujące się na drodze czterdziestoletniej

²⁴ Por. J. Sowińska, dz.cyt., 104; R. Maciszewski, dz.cyt., 20–21.

²⁵ J. Parandowski, dz.cyt., 195–197; 222–223.

²⁶ Zob. W. Bator, dz.cyt., 283; Dokładny opis procesu deifikacji przekracza swoim zakresem problematykę poruszaną w niniejszym artykule. Warto jednak wskazać, iż ta problematyka została poruszona w literaturze przedmiotu, zob. T.R. Martin, *Starożytny Rzym. Od Romulusa do Konstantyna*, Poznań 2014, 167–168; *Społeczeństwo i religia w świecie antycznym. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej*, red. S. Olszaniec, P. Wojciechowski, Toruń 2017, 193, 370.

²⁷ Por. T. Tulejski, *Wojny święte starożytnego Izraela. Konstrukcja teoretyczna i religijne uzasadnienie. Część I*, Studia Prawno-Ekonomiczne, t. XCIV, 2015, 149–150.

²⁸ Zob. hasło “Devotio”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/devotio;3892196.html> (dostęp: 2.04.2022); M.A. Flower, *The Seer in Ancient Greece*, Londyn 2008, 160.

²⁹ J. Kramarek, *Wierzenia dawnych Słowian*, Wrocław 1968, 32–33; *Krwawe obrzędy religijne Azteków*, w: <https://www.rp.pl/historia/art16242141-krwawe-obrzedy-religijne-aztekow> (dostęp: 2.04.2024).

tułaczki w poszukiwaniu Ziemi Obiecanej³⁰. Jako przykład można w tym kontekście przytoczyć działania Jozuego – jednego z najwybitniejszych biblijnych przywódców wojskowych³¹. Jego niewątpliwy sukces militarny, jakim było zdobycie miasta Jerycho, poprzedziły długie rytuały religijne – siedmiodniowe maszerowanie wokół murów i fortyfikacji przeciwnika z niesioną przez kapłanów Arką Przymierza³². Ten sam Jozue pokonał także na dalszym etapie walk sojusz czterech władców wyłącznie dzięki interwencji Boga, który miał wydłużyć dzień, co pozwoliło Izraelitom na schwytanie wszystkich monarchów³³.

W religii możeszowej obecne pozostawały – opisane powyżej – formy gloryfikowania wojny oraz prowadzących ją jednostek, przekładające się na tworzenie związku między aspektami funkcjonowania człowieka. Władcy Izraela podejmowali i toczyli kolejne wojny także pod wpływem, za przyzwoleniem, lub też przy wsparciu Jedyne Boga³⁴. Historia sukcesów umiłowanego przez Jahwe króla Dawida rozpoczęła się na polu bitwy, gdy pokonał Goliata, filistyńskiego wojownika³⁵. Boże wsparcie towarzyszyło Dawidowi w walce przeciwko Saulowi, swojemu poprzednikowi na tronie Izraela, który sprzeniewierzył się Jahwe i stracił Jego przychyłność, a także podczas kolejnych wojen, o ile nie postępował wbrew boskim przykazaniom³⁶.

Warto także zaznaczyć, iż kwestia prowadzenia walki zbrojnej jako swoistego elementu doktryny judaizmu ewoluowała w związku ze zmieniającą się sytuacją polityczną – w skutek zajęcia Palestyny przez wojska ówczesnej Republiki Rzymskiej, wybrane nurty społeczno-religijne, istniejące w ramach ówczesnej wspólnoty żydowskiej, przyjęły radykalną koncepcję idei „Mesjasza” – namaszczonej jednostki, mającej wyprowadzić lud Izraela z niewoli nie tylko duchowej, ale przede wszystkim politycznej³⁷. Przedstawiciele tej koncepcji (w tym przede wszystkim polityczno-religijny ruch zelotów) zakładali zgromadzenie się wokół osoby Mesjasza podczas zbrojnego wystąpienia przeciwko administracji i armii rzymskiej³⁸.

Idee mesjanistyczne pozostawały zasadniczym elementem chrześcijaństwa – religii wyrosłej na fundamentach judaizmu. W przeciwieństwie jednak do omówionego powyżej systemu wierzeń – i pomimo wplecenia motywów wojny w treść nauczania eschatologicznego (w Apokalipsie św. Jana mowa jest o ostatecznym starciu między Dobrem i Złem³⁹) – chrześcijaństwo w swojej pierwotnej postaci zawierało – jak już zostało wspomniane powyżej – przesłanie na wskroś pacyfistyczne. Chrystus, centralna postać religii chrześcijańskiej, uznawany za Boga – Człowieka

³⁰ Por. Z.J. Zdybicka, dz.cyt., 57–58.

³¹ Por. T. Tulejski, *op. cit.*, 153.

³² *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1989, 210–211.

³³ Tamże, 216–217.

³⁴ Zob. T. Tulejski, *op. cit.*, 158–161.

³⁵ *Pismo Święte*, 272–273.

³⁶ Szerzej w: Tamże, 274–312.

³⁷ Szerzej w: M. Gołębiowski, *Oczekiwania mesjańskie w biblijnym Izraelu*, Teologia i Człowiek. Półrocznik Wydziału Teologicznego UMK, nr 19, 2012, 25–32.

³⁸ J. Justyński, *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2009, 109–110.

³⁹ Szerzej w: *Pismo Święte*, 1406–1414.

i obiecanego Mesjasza, postulował odrzucenie przemocy fizycznej, miłowanie nieprzyjaciół oraz porzucenie zemsty na rzecz przebaczenia⁴⁰.

W tym kontekście za pewnego rodzaju ironię można uznać fakt, iż symbolicznym początkiem procesu wypierania wierzeń pogańskich przez chrystianizm przy oficjalnym poparciu cesarza rzymskiego jest punkt zwrotny w wojnie pomiędzy ówczesnymi rywalami o panowanie nad rozległym imperium.

Konstantyn Wielki miał bowiem przed decydującą bitwą z siłami swojego politycznego przeciwnika Makseniusza – wedle różnorodnych przekazów – doznać najpierw wizji krzyża na niebie, a następnie usłyszeć we śnie słowa, że właśnie „pod tym znakiem zwycięży”⁴¹. Oczywiście samo to wydarzenie pozostaje podawane w wątpliwość, czy też różnorako interpretowane, niemniej jednak wykorzystanie symbolu religijnego przełożyło się na skonsolidowanie oddziałów Konstantyna, a jego sukces militarny pozwolił na kontynuowanie polityki rozszerzania uprawnień religii, zwalczanej przez jego poprzedników na tronie cesarskim właściwie od początku formułowania się wspólnoty chrześcijańskiej na terytorium Cesarstwa Rzymskiego⁴².

Powiązanie chrystianizmu ze strukturami władzy doczesnej – skutek działań cesarzy w celu uzyskania kontroli nad coraz silniejszą i liczniejszą wspólnotą religijną na terytorium zależnym od rzymskiej administracji – pociągnęło za sobą zmiany w podejściu samych chrześcijan do wojny. W filozofii i etyce chrześcijańskiej pojawiła się i ugruntowała koncepcja wojny sprawiedliwej (*bellum iustum*) oraz wojny świętej (*bellum sacrum*), dopuszczającej możliwość podjęcia walki zbrojnej przeciwko siłom dążącym do wyrządzenia krzywdy chrześcijanom⁴³. Tego rodzaju zmiany podyktowane były m.in. ekspansją (także militarną), przedstawicieli nowej, monoteistycznej religii – islamu, oraz rywalizacją w ramach samej wspólnoty chrześcijańskiej, czego przykładem mogą być spory o rozumienie chrześcijańskiego monoteizmu, pozostające jedną z podwalin rywalizacji władców barbarzyńskich królestw, które pojawiły się na terenach zachodniej części cesarstwa rzymskiego⁴⁴.

Kolejnym etapem wykorzystywania chrześcijaństwa do prowadzenia działań zbrojnych były próby religijnego uzasadnienia ekspansji wpływów władców Franków, w szczególności Karola Wielkiego. Król – cesarz występował jako przedstawiciel monarchii niemal teokratycznej, krzewiciel wiary pośród ludów pogańskich i obrońca

⁴⁰ Zob. *Pismo Święte*, 1149, 1228–1229, 1234–1237; R. Barber, *Rycerstwo i zakony rycerskie. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy*, Warszawa 2014, 9–10.

⁴¹ Por. A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*, Warszawa 2005, 71; J. Herrin, *Bizancjum. Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium*, Poznań 2018, 29.

⁴² Szerzej w: H.A. Drake, J. Hopkins, *Constantine and the Bishops: the politics of intolerance*, Oxford 2002, 403; S. Kotzula, *Historia Kościoła w danych i faktach*, Kielce 2017, 39–43.

⁴³ Szerzej w: Z.J. Zdybicka, dz.cyt., 58–60; R. Barber, *Od wojownika do rycerza. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy*, Warszawa 2014, 39–40; *Idem*, *Rycerstwo*, 10; F. Gies, *Życie średniowiecznego rycerza*, Kraków 2021, 66–70.

⁴⁴ Szerzej w: J. Herrin, dz.cyt., 113–127; R. McKitterick, *Królestwa Karolingów. Władza – konflikty – kultura 751–987*, Warszawa 2013, 53. E.W. Weis, *Karol Wielki. Cesarz i Święty* Warszawa 2016, 27; K. Kościelniak, *Dżihad. Święta wojna w Islamie*, Kraków 2002, 19–21.

papiestwa przed ariąńskimi władcami otaczającymi domenę św. Piotra, który nie ważył się prowadzić przymusowej chrystianizacji „ogniem i mieczem”⁴⁵.

Dopuszczalność toczenia wojny w obronie chrześcijaństwa przełożyła się na rozwinięcie w kulturze średniowiecznej etosu rycerskiego, którego zasady skupiały się wokół poglądu, iż rycerz w obronie wiary jest gotowy zarówno poświęcić własne, jak i odebrać cudze życie⁴⁶. Swoistym uwidocznieniem skrajnej postaci tego rodzaju poglądu wydają się zakony rycerskie, w których skład wchodziły zarówno osoby duchowne, jak i rycerze, składający śluby czystości oraz ubóstwa, których powinności miały zarówno charakter religijny (modlitwa), jak i *stricte* militarny⁴⁷.

Walka z innowiercami, poganami, czy też heretykami była stałym elementem prowadzenia wojen zarówno w średniowieczu, jak i czasach nowożytnych. U podstaw wypraw krzyżowych leżało przecież wezwanie do wystąpienia przeciwko innowiercom, m.in. w celu ochrony miejsc świętych, wytępienia herezji bądź krzewienia wiary pośród ludów niechrześcijańskich⁴⁸. Motyw walki zbrojnej w obronie konkretnego wyznania wewnątrz wspólnoty chrześcijan zachodnich przewijał się również podczas wojen religijnych, które objęły Europę w XVI i XVII w.⁴⁹.

Istotne jest podkreślenie, iż także w przypadku wojen toczonych przez chrześcijan powszechnym zjawiskiem pozostawało wspomniane powyżej włączanie do przebiegu działań wojennych elementów oraz czynności *stricte* religijnych.

Stałym elementem poprzedzającym starcia zbrojne pozostawała modlitwa oraz zawierzenie się Bogu przed pójściem do walki. Znane są w historii przykłady rozpoczynania przygotowań do wielkich bitew od uroczystej Mszy Świętej – tak było w przypadku m.in. Bitwy pod Grunwaldem⁵⁰. Tego rodzaju działania obecne pozostają także w innych okresach historycznych – msze odprawiane były także chociażby za liniami okopów w trakcie I wojny światowej⁵¹.

Od czasów wspomnianego powyżej starcia między Konstantynem i Maksencjuszem, rycerze i żołnierze ruszali do walki pod znakiem krzyża, niosąc sztandary z wyszytymi wizerunkami świętych, tekstami modlitw czy pobłogosławionych przez kapłanów. Do zwiększenia morale w szeregach chrześcijańskich armii wykorzystywano także relikwie – wzmianki o tego rodzaju działaniach pojawiają się w relacjach z wojen toczonych m.in. przez władców Królestwa Jerozolimskiego⁵².

⁴⁵ G. Bühner-Thierry, *Imperium Karola Wielkiego*, Warszawa 2004, 43, 119–120.

⁴⁶ Zob. F. Gies, dz.cyt., 16–17; 66–70; R. Barber, *Od wojownika*, 31–39.

⁴⁷ Szerzej w: D. Jones, *Templariusze. Rozkwit i upadek zakonu świętych wojowników*, Kraków 2019, 62–82; F. Gies, dz.cyt., 185–199.

⁴⁸ Zob. W. Doroszkiewicz, *Pierwsza wyprawa krzyżowa i jej następstwa*, Elpis, nr 18, 2016, 121–122; R. Barber, *Rycerstwo...*, dz.cyt., 11–15.

⁴⁹ Szerzej w: Z. Zieliński, *Historia Kościoła. Odbicie rzeczywistości Bożej w świecie*, Wrocław 2005, 132–143.

⁵⁰ M. Kopczyński, *Bitwa pod Grunwaldem, czyli cztery godziny, które wstrząsnęły Europą*, w: <http://muzhp.pl/pl/c/443/bitwa-pod-grunwaldem-czyli-cztery-godzinyktore-wstrzasnely-europa> (dostęp: 2.04.2024).

⁵¹ Zob. G. Dippipo, *The Holy Mass in the First World War: A Photo Collection* w: <https://www.newliturgicalmovement.org/2018/11/the-holy-mass-in-first-world-war-photo.html#.Yyo6w7T-P3IU> (dostęp: 2.04.2024).

⁵² Szerzej w: D. Jones, *Krzyżowcy. Epicka historia wojen o Ziemię Świętą*, Kraków 2020, 295.

Tradycja podbudowania morale żołnierzy w wyniku aktywności religijnej przetrwała do XX i XXI w., czego przykładem mogą być z całą pewnością słowa dewizy Wojska Polskiego *Bóg, Honor, Ojczyzna*, czy słowa *Bóg z nami*, grawerowane na sygnetach i klingach okopowych noży żołnierzy III Rzeszy Niemieckiej.

Z kolei wota przekazywane po zakończonych walkach – jak np. zdobycze zgromadzone na Jasnej Górze po zwycięskiej kampanii wiedeńskiej Jana III Sobieskiego – należy z całą pewnością uznać za inną formę opisanych powyżej ofiar dziękczynnych, spotykanych we wszystkich kulturach niechrześcijańskich.

Religia chrześcijańska przynosiła oraz w dalszym ciągu przynosi także niewątpliwie wytchnienie psychiczne i otuchę moralną żołnierzy. Kapłani uczestniczący w działaniach wojennych przez kazania czy udzielanie sakramentów – w tym sakramentu pokuty – starali się dodać wsparcia walczącym, pomóc z powstającymi wyrzutami sumienia czy obciążeniem psychicznym towarzyszącym brutalnym starciom. Obecność duchownych pozostawała równie istotna podczas walk na wszystkich frontach II wojny światowej, jak i w trakcie współczesnych konfliktów zbrojnych – stąd standardem, wydaje się, stało się zatrudnianie kapelanów w strukturach wojskowych⁵³.

Nawoływanie do „Świętej wojny” oraz odprawianie modłów przed walką stanowią również środki wykorzystywane przez przywódców religijnych i politycznych wobec wyznawców islamu. Walka – także zbrojna – z niewiernymi oraz herezykami pozostaje jednym z obowiązków w życiu muzułmanina⁵⁴.

W religiach monoteistycznych możliwy do zauważenia pozostaje także opisany powyżej mechanizm gloryfikacji idei wojny oraz zachęcania do jej prowadzenia – mity o starożytnych herosach wypierały eposy, w których cnotliwy, szlachetny rycerz cieszył się szczególną łaską Bożą, chrześcijański krzyżowiec mógł uzyskać odpuszczenie grzechów nawet po zabiciu innowiercy lub herezyka, a muzułmanin poległy podczas walki z niewiernymi trafia jako męczennik do krainy szczęśliwości⁵⁵.

3. WOJNA W SŁUŻBIE RELIGII

Niezwykle istotnym aspektem relacji między wojną i religią pozostaje również kwestia konsekwencji, jakie dla danego systemu wierzeń przynosiło prowadzenie działań wojennych.

Pierwszym z elementów katalogu tychże skutków pozostaje efekt konsolidacji konkretnej społeczności wokół religii, w związku m.in. z niebezpieczeństwem utraty życia w skutek działań wojennych, a w konsekwencji obawą o życie wieczne. Tego rodzaju zależność przekładała się ponadto na wzmocnienie więzi między społeczeństwami a konkretnymi wspólnotami i instytucjami religijnymi. Przykładem

⁵³ Zob. K. Rak, *Utworzenie, status prawny i organizacja rzymskokatolickiego duszpasterstwa wojskowego w Polsce w świetle obowiązujących przepisów prawa cywilnego i kanonicznego*, Warszawskie Studia Teologiczne, 2011, t. XXIV, nr 1, 323.

⁵⁴ Zob. K. Kościelniak, dz.cyt., 17–31.

⁵⁵ Szerzej w: R. Barber, *Od wojownika...*, dz.cyt., 119–146; J. Gąssowski, dz.cyt., 192–197.

zależności pozostaje zespolenie poczucia przynależności do Rzeczypospolitej Obojga Narodów zdecydowanej większości społeczności zamieszkujących tereny tego tworu politycznego z przynależnością do Kościoła katolickiego. Wpływ na tego rodzaju powiązanie – skutkujące niemalże zrównoważeniem miłości do Boga i miłości do ojczyzny – miały wojny toczone przeciwko muzułmańskiej Turcji, prawosławnemu caratowi rosyjskiemu oraz luterzańskiemu Królestwu Szwecji⁵⁶.

Co więcej, cele prowadzenia wojen, rozumiane jako poszerzenie konkretnego wpływu na danym terytorium bądź pośród danych społeczności, osiągnąć były również na płaszczyźnie religijnej. Skutecznie przeprowadzona kampania wojenna przynosiła z jednej strony osłabienie lub całkowite wyrugowanie dawnych systemów wierzeń, z drugiej zaś – wzmocnienie religii strony zwycięskiej, wskutek zdobycia nowych wyznawców. Na terytoriach Europy Zachodniej od czasów Karola Wielkiego wojna pociągała za sobą przymusową chrystianizację, a w konsekwencję zwiększanie wpływów Kościoła katolickiego⁵⁷.

Wart wskazania pozostaje jednakże fakt, iż tego rodzaju działania nie były ograniczone wyłącznie do przedstawicieli religii chrześcijańskiej – dążenie do zbrojnego zniszczenia innowierców było w czasach starożytnych obecne również m.in. w religii judaistycznej⁵⁸.

Należy z całą mocą podkreślić, iż w przypadku przymusowej chrystianizacji, charakterystycznej nie tylko w epoce średniowiecza, ale również w czasach ekspansji europejskiej w Ameryce Północnej i Południowej w okresie nowożytnym, sukcesy zbrojne nie przekładały się wyłącznie na zwiększenie wpływów samych duchownych, ale i wzmocnienie władzy doczesnej.

Od czasu starożytnych monarchii teokratycznych, religia i sprawczość władzy doczesnej pozostawały bowiem ze sobą nierozzerwalnie związane – od faraonów po cesarzy rzymskich epoki pryncypatu, władcy docześni byli bogami albo potomkami bogów, a podporządkowanie się ich rozkazom pozostawało religijnym obowiązkiem ich poddanych⁵⁹. Monarchowie chrześcijańscy zaadaptowali te rozwiązania na swoją modłę. Od IV w. n.e. trwał proces sakralizacji osoby władcy (bez jednoczesnej jego bezpośredniej deifikacji) – władca doczesny, w wyniku skomplikowanego, podniosłego aktu religijnego, stawał się pomazańcem, namaszczonego przez Boga z Bożej Łaski, jego skrzywdzenie było nie tylko przestępstwem, ale grzechem⁶⁰. W konsekwencji religia stawała się narzędziem umacniania władzy na

⁵⁶ Zob. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia Ustroju i prawa Polskiego. Wydanie czwarte*, Warszawa 1998, 200, 207–209; M. Abassy, *Typy męczenników i wzory męczeństwa w szycim Islamie*, Kultura Słowian. Roczniki Komisji Kultury Słowian PAU, t. XIV, 2018, 39–42.

⁵⁷ Zob. G. Bühner-Thierry, dz.cyt., 123–124.

⁵⁸ Zob. T. Tulejski, dz.cyt., 150–153.

⁵⁹ Zob. A. Wielomski, *Teokracja papieska 1073–1378. Myśli polityczne papieża, papalistów i ich przeciwników*, Warszawa 2011, 13–14; K. Kuraszewicz, *Faraonowie – bogowie Egiptu* w: <https://www.polityka.pl/pomocnikhistoryczny/1745860,1,faraonowie--bogowie-egiptu.read> (dostęp: 2.04.2024).

⁶⁰ Szerzej w: T.R. Martin, dz.cyt., 250–254; U. Wasilewicz, *Systemy relacji między Kościołem katolickim i Francją. Studium historyczno-prawne*, Lublin 2017, 25–26; M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego 2. Średniowiecze*, Warszawa 1989, 20.

terenach podbitych w trakcie różnorodnych kampanii wojennych motywowanych właśnie nierzadko pobudkami *stricte* religijnymi⁶¹.

Wart podkreślenia pozostaje również fakt, iż motywacja religijna, towarzysząca rozpoczęciu i prowadzeniu działań zbrojnych, nie jest zjawiskiem należącym do przeszłości. Konflikty wojskowe, mające – niekiedy wyłącznie, niekiedy towarzyszące konkretnym pobudkom politycznym bądź ekonomicznym – podłoże religijne, pozostają w dalszym ciągu trwale wpisane w historię konfliktów zbrojnych – od wojny trzydziestoletniej (toczonej pomiędzy koalicją królestw protestanckich i katolicką monarchią Habsburgów), przez Angielską Wojnę Domową (dotyczącą m.in. rywalizacji purytanów i anglikanów), wojny rosyjsko-tureckie, po konflikty zbrojne w krajach byłej Jugosławii (dyktowane m.in. rywalizacją pomiędzy katolikami Chorwatami i prawosławnymi Serbami) czy wojnę wypowiedzianą przez organizacje terrorystyczne (m.in. Al-Ka’idę bądź Państwo Islamskie) chrześcijańskiemu Zachodowi⁶².

Omówione mechanizmy relacji między wojną i religią pozostają widoczne również współcześnie, w trakcie wojny rosyjsko-ukraińskiej. Agresji wojsk rosyjskich towarzyszą bowiem mniej lub bardziej udane próby aktywności propagandowej duchownych Kościoła prawosławnego patriarchy moskiewskiego zmierzającej do nadania atakowi swoistego statusu quasi-świętego przedsięwzięcia⁶³.

4. ZAKOŃCZENIE

Przedstawione powyżej rozważania – chociaż ze względu na ograniczenia formą artykułu – mają jedynie charakter analizy przekrojowej – zdają się nie tylko potwierdzać istnienie faktycznego związku między religią i wojną, ale wskazują także na zróżnicowanie postaci, jakie mogą przyjąć ww. wzajemne zależności. W przypadku roli służebnej religii względem wojen, powiązania te mogą dotyczyć przede wszystkim gloryfikacji samej idei konfliktów zbrojnych, doktrynalnego bądź dogmatycznego uzasadnienia rozpoczęcia i prowadzenia wojen, a także do poszczególnych etapów prowadzenia tychże działań aktywności religijnych. Na przełomie dziejów częstym zjawiskiem pozostawały również sytuacje, w których wojny wpływały także na sytuację danego systemu wierzeń, czy to poprzez zmianę zakresu oddziaływania danej religii (w skutek zwiększenia bądź zmniejszenia się liczby wierzących), czy też poprzez konsolidację członków danej wspólnoty religijnej.

⁶¹ Por. G. Bühner-Thierry, dz.cyt., 119–120; R. McKitterick, dz.cyt., 97.

⁶² Szerzej w: W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, 7–11, 14, 66, 169–170; K. Banek, *Wojny religijne oraz postawy agresywne o podłożu religijnych (przełom II i III Tysiąclecia, Państwo i Społeczeństwo*, t. IX, nr 1, 2009, 5–11.

⁶³ Zob. M. Klinger, *Cerkiew, wojna i klęska „rosyjskiego świata”*, w: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/cerkiew-wojna-i-klęska-rosyjskiego-swiata-172793> (dostęp: 2.04.2024); M. Potocki, *Cyryl na prawosławnym dżihadzie*, w: <https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-weekend/artykuly/8382194,ukraina-wojna-rosja-cyryl-religia-cerkiew-prawoslawie.html> (dostęp: 2.04.2024); B. Cole, *Ukraine Is Now 'Holy War,' Russian Church Declares*, w: <https://www.newsweek.com/russia-ukraine-war-holy-1884577> (dostęp: 2.04.2024r.).

Przytoczone w trakcie analizy przedmiotowego zagadnienia przykłady pozwalają na wysnucie jednoznacznego wniosku, iż działania zmierzające do powiązania religii z szeroko pojętą działalnością wojskową nie ograniczały się wyłącznie do politeistycznych systemów wierzeń czy społeczności niechrześcijańskich. Co więcej, stosowanie ww. mechanizmów nie powinno być rozpatrywane także w kategoriach praktyk porzuconych i niepodejmowanych w obecnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Przeciwnie, kwestie religijnego umotywowania działań wojennych bądź wsparcia żołnierzy przez duchownych różnych wyznań pozostają zjawiskami aktualnymi również we współczesnym świecie.

BIBLIOGRAFIA

Literatura przedmiotu

- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1989.
- Abassy M., *Typy męczenników i wzory męczeństwa w szyickim Islamie*, Kultura Słowian. Roczniki Komisji Kultury Słowian PAU, t. XIV, 2018, 37–55.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego 2. Średniowiecze*, Warszawa 1989.
- Banek K., *Wojny religijne oraz postawy agresywne o podłożu religijnych (przełom II i III Tysiąclecia)*, Państwo i Społeczeństwo, t. IX, nr 1, 2009, 5–26.
- Barber R., *Od wojownika do rycerza. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy*, Warszawa 2014.
- Barber R., *Rycerstwo i zakony rycerskie. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy*, Warszawa 2014.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego. Wydanie czwarte*, Warszawa 1998.
- Bator W., *Religia starożytnego Egiptu. Perspektywa religioznawcza*, Kraków 2012.
- Bernard C., *Celtic Mythology*, California 2003.
- Bührer-Thierry G., *Imperium Karola Wielkiego*, Warszawa 2004.
- Cameron A., *Późne cesarstwo rzymskie*, Warszawa 2005.
- Coe M.D., *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*. Londyn 2008, 221.
- Doroszkiewicz W., *Pierwsza wyprawa krzyżowa i jej następstwa*, Elpis, nr 18, 2016, 121–126.
- Drake H.A., Hopkins J., *Constantine and the Bishops: the politics of intolerance*, Oxford 2002.
- Flower M.A., *The Seer in Ancient Greece*, Londyn 2008.
- Gąssowski J., *Mitologia Celtów*, Warszawa 1987.
- Gies F., *Życie średniowiecznego rycerza*, Kraków 2021.
- Gieysztor A., *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982.
- Gołębiewski M., *Oczekiwania mesjańskie w biblijnym Izraelu*, Teologia i Człowiek. Półrocznik Wydziału Teologicznego UMK, nr 19, 2012, 25–32.
- Herrin J., *Bizancjum. Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium*, Poznań 2018.
- Jones D., *Krzyżowcy. Epicka historia wojen o Ziemię Świętą*, Kraków 2020.
- Jones D., *Templariusze. Rozkwit i upadek zakonu świętych wojowników*, Kraków 2019.
- Justyński J., *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2009.
- Kołodziejczak M., *Analiza pojęcia wojny, agresji i napaści zbrojnej oraz przykłady ich użycia w aktach prawnych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej*, Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej, nr 2 (24), 2015, 70–79.
- Korczak A., *Porządek wśród mitów według Mircei Eliadego*, Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych, t. XXVI, Białystok 2014, 279–290.
- Kościelniak K., *Dżihad. Święta wojna w Islamie*, Kraków 2002.
- Kotzula S., *Historia Kościoła w datach i faktach*, Kielce 2017.
- Kramarek J., *Wierzenia dawnych Słowian*, Wrocław 1968.

- Lipińska J., Marciniak M., *Mitologia Starożytnego Egiptu*, Warszawa 2002.
- Loomis R.S., *Morgain La Fee and the Celtic Goddesses*, *Speculum*, vol. 20, n. 2, 1945, 183–203.
- Luty J., *Czy pojęcie wojny zmienia się pod wpływem perspektywy ewolucyjnej? O naturalistycznym definiowaniu wojny*, w: *Spoleczeństwo a wojna. Paradoks wojny we współczesnym ładzie międzynarodowym*, red. M. Bodziany, Wrocław 2013, 30–40.
- Maciszewski R., *Mity Skandynawskie*, Warszawa 1998.
- Morawski W., Szawlowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Martin T.R., *Starożytny Rzym. Od Romulusa do Konstantyna*, Poznań 2014.
- McKitterick R., *Królestwa Karolingów. Władza – konflikty – kultura 751–987*, Warszawa 2013.
- Olko J., *Meksyk przed rekonkwistą*, Warszawa 2010.
- Spoleczeństwo i religia w świecie antycznym. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej*, red. S. Olszaniec, P. Wojciechowski, Toruń 2017.
- Parandowski J., *Mitologia – wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Londyn 1992.
- Qi W., *The Changes of Women's Social Status Through Mesopotamia Myth*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, vol. 448, 2020, 167–169.
- Rak K., *Utworzenie, status prawny i organizacja rzymskokatolickiego duszpasterstwa wojskowego w Polsce w świetle obowiązujących przepisów prawa cywilnego i kanonicznego*, *Warszawskie Studia Teologiczne*, 2011, t. XXIV, nr 1, 323–334.
- Świstak A., *Wpływ religii na wojnę i prawo wojny w antycznej Grecji – wybrane aspekty*, *Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, t. XV (1), 2020, 181–194.
- Tubielewicz J., *Mitologia Japonii*, Warszawa 1986.
- Tulejski T., *Wojny święte starożytnego Izraela. Konstrukcja teoretyczna i religijne uzasadnienie. Część I*, *Studia prawno-ekonomiczne*, t. XCIV, 2015, 35–52.
- Weis E.W., *Karol Wielki. Cesarz i Święty*, Warszawa 2016.
- Wasilewicz U., *Systemy relacji między Kościołem katolickim i Francją. Studium historyczno-prawne*, Lublin 2017.
- Wielomski A., *Teokracja papieska 1073–1378. Myśli polityczna papieży, papalistów i ich przeciwników*, Warszawa 2011.
- Zdybicka Z.J., *Czy religia dopuszcza wojnę?*, *Roczniki Filozoficzne*, t. XXXIX–XL, 1991–1992, 53–67.
- Zieliński Z., *Historia Kościoła. Odbicie rzeczywistości Bożej w świecie*, Wrocław 2005.
- Żegnałek Z., *Agresja a wojna – kilka uwag psychologicznych*, w: *Spoleczeństwo a wojna. Paradoks wojny we współczesnym ładzie międzynarodowym*, red. M. Bodziany, Wrocław 2013, 10–29.

Netografia

- Hasło „Devotio”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/devotio;3892196.html> (dostęp: 2.04.2024).
- Hasło „religia”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/religia;3966983.html> (dostęp: 2.04.2024).
- hasło „religia”, w: <https://sjp.pwn.pl/slovníki/religia.html> (dostęp: 2.04.2024).
- Hasło „wojna”, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wojna;3997437.html> (dostęp: 2.04.2024).
- Krwawe obrzędy religijne Azteków*, w: <https://www.rp.pl/historia/art16242141-krwawe-obrzedy-religijne-aztekow> (dostęp: 2.04.2024).
- Cole B., *Ukraine Is Now 'Holy War,' Russian Church Declares*, w: <https://www.newsweek.com/russia-ukraine-war-holy-1884577> (dostęp: 2.04.2024).
- Dippipo G., *The Holy Mass in the First World War: A Photo Collection*, w: <https://www.newliturgical-movement.org/2018/11/the-holy-mass-in-first-world-war-photo.html#.Yyo6w7TP3IU> (dostęp: 2.04.2024).
- Klinger M., *Cerkiew, wojna i klęska „rosyjskiego świata”*, w: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/cerkiew-wojna-i-klaska-rosyjskiego-swiate-172793> (dostęp: 1.09.2022).
- Kopczyński M., *Bitwa pod Grunwaldem, czyli cztery godziny, które wstrząsnęły Europą*, w: <http://mu-zhp.pl/pl/c/443/bitwa-pod-grunwaldem-czyli-cztery-godzinyktore-wstrzasnely-europa> (dostęp: 2.04.2024).

- Kuraszewicz K., *Faraonowie – bogowie Egiptu*, w: <https://www.polityka.pl/pomocnikhistoryczny/1745860,1,faraonowie--bogowie-egiptu.read> (dostęp: 2.04.2024).
- Potocki M., *Cyryl na prawosławnym dżihadzie*, w: <https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-week-end/artykuly/8382194,ukraina-wojna-rosja-cyryl-religia-cerkiew-prawoslawie.html> (dostęp: 1.09.2022).

RELIGION IN THE SERVICE OF WAR, WAR IN THE SERVICE OF RELIGION

Summary

Belief systems and armed conflicts can be included in the catalog of factors influencing the creation and strengthening of social structures. Although it would seem that the above aspects of human activity are completely opposite, it is possible to notice a certain kind of relationship between them. Despite the connection with completely different spheres of human life, war and religion have intertwined with each other throughout history, shaped and influenced each other. The article below is intended to demonstrate the above-mentioned relationship by discussing the mechanisms of creating mutual dependencies between war and religion; provide examples of the use of the above-mentioned mechanisms; and to be an attempt to answer the question of how religions were able to contribute to wars and whether at the turn of history the opposite could have happened, in which the armed conflict served specific purposes of belief systems.

Key words: religion, war, army, gods, faith

Nota o Autorze

Doktor **Jakub STĘPIEŃ** – asystent w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. <https://orcid.org/0000-0003-0106-6805>
Kontakt e-mail: jakub.stepien@wpia.uni.lodz.pl